

المعجم المبین لألفاظ

القرآن المجرب

في: المواد والإرجاعات
والاعلام والادوات
والإحصاءات

عبدالحسين محمد علي البقال

سید محمد علی ایازی

و تهیه معجمهای مختلف، تلاش و
کوشش بیشتری بنمایند.

از میان این معجما، معجمهای
لفظی از رونق بیشتری برخوردار
بوده است، بویژه از آن زمان که
مسأله حفظ قرآن در میان مسلمانان
کاهش یافت و مسلمانان در مراجعه
به این کتاب آسمانی گاهی برای
پیدا کردن آیه مورد نظر، با اشکال
فراوان مواجه می گشتند، ضرورت
تهیه معجم بیشتر از هر وقت دیگر
احساس می شد. سابقه تهیه این
معجمهای لفظی، گرچه به دورانهای
بسیار دور بر می گردد، تا آن جا که
ابو اسحاق ندیم در کتاب فهرست
خود، از کتابهای متعددی به
عنوان: «الکتب المؤلفه فی عدد آی
القرآن» نام می برد^۱، اما بیشترین
تلاشها از قرن یازدهم شروع گشت و
متناسب با اهداف و رعایت مخاطبان
و با سلیقه های مختلف تنظیم شد، به
گونه ای که از قرن یازدهم به بعد،
بیش از ۲۰ نوع معجم لفظی با
شکلهای مختلف و گاه شبیه به هم
تنظیم و منتشر شد^۲ و مهم ترین این
معجم لفظی که مورد استقبال قرار
گرفت، معجم الفاظ قرآن فؤاد

از آغاز گستردگی علوم و فنون
در فرهنگ اسلامی، اهمیت طبقه بندی
و اطلاع رسانی مورد توجه علمای
اسلام بوده است، اما اهمیت
فوق العاده قرآن برای مسلمانان سبب
گردیده که نسبت به این کتاب، توجه
بیشتر نشان دهند و برای طبقه بندی

عبدالباقی است.

گرچه معجمهای لفظی دیگر، در شرایط خود از موفقیّت نسبی برخوردار بوده اند و مورد استقبال استفادۀ کنندگان واقع شده اند، مانند «فتح الرحمن لطالب آیات القرآن»، «فیض اللّه مقدسی»، «ترتیب زیبا و نجوم القرآن»، چاپ کلکته، «نجوم القرآن»، فلوگل، و «کشف الآیات» میرزا مصطفی افغانی، اما هر کدام دارای ویژگیها و کاستیهایی بوده اند و برخی از این معجمها نیازمند به معجم دیگر برای کشف رموز و علائم آدرسها بوده اند، اما کار معجم نگاری نمی توانست متوقف شود و باید متداولترین و سهل ترین روشها را برای طبقه بندی الفاظ و آیات قرآن برگزیند.

یکی از مسائل معجمها، چگونگی ترتیب واژگان قرآن بود. این فهرستها مبنای کار خود را به یکی از دو روش نهاده بودند که یا تنظیم کلمات را با توجه به حروف اول کلمه و به تعبیری بر اساس هیأت کلمات موجود ترتیب داده بودند و برخی دیگر با توجه به مبداء اشتقاق و ریشه

کلمات عربی و به ترتیب الفباء تنظیم کرده بودند. فؤاد عبدالباقی، روش دوم را برگزیده بود. اما در مجموع، مزایای بسیاری داشت که معجمهای پیش از او نداشتند.

در هر صورت، کار معجم الفاظ در چند جهت دیگر ادامه یافت، تا نیازهای دیگر الفاظ قرآن را تأمین کند و زمینه پژوهشهای قرآنی را، با تسهیلات بیشتری برای محقق، فراهم سازد. زیرا نیازهای پژوهشی تنها در جستجوی واژه ها خلاصه نمی شدند یا در کار معجم الفاظ در شکل معجم الفاظ القرآن فؤاد عبدالباقی برای بخشی از جامعه ایجاد اشکال می نمود و هدف از تهیه معجمها که سهولت بود، در شکل موجود آن به خوبی تأمین نمی شد. کارهای بعدی از قرار زیر بودند:

۱. تهیه معجم برای حروف و ضمائر و اسماء اشاره و... و موارد استعمال و تعداد آنها.

۲. تهیه آمارهای واژه ای از اسم، فعل، حرف و تفکیک آمارها در کل قرآن و سوره ها و آیات.

۳. دگرگون کردن ترتیب موجود

معجم الفاظ از شکل ریشه لغات به هیأت لغات.

۴. تفكیک اعلام قرآن از افعال و اسامی.

همان طوری که اشاره شد، تهیه این معجمها به دنبال تهیه معجم الفاظ قرآن و در تکمیل آن کار تهیه شده است. مثلاً، «معجم الادوات و الضمائر فی القرآن الکریم» از دکتر اسماعیل احمد عمایره و دکتر عبدالحمید مصطفی السید، برای پژوهشهای ادبی و شناسایی سبک و سیاق قرآن و استعمال حروف و ضمائر و اسماء اشاره در موارد مشابه تهیه شده است، چیزی که در کارهای قبلی نبوده است، در حالی که افزون بر استفاده های فوق، در امر تفسیر و فهم معانی می تواند مؤثر واقع شود. مثلاً کسی که حرف «علی» را در معنای خاص تفسیر می کند، اگر همه موارد استعمال را کنار هم قرار دهد، بهتر می تواند انواع آن را مقایسه کند و سبک و سیاق قرآن را در استعمال این حرف شناسائی کند، در حالی که موارد استعمال حروف جاره در معجم فؤاد عبدالباقی آورده نشده است.

در مرحله دوم، کار معجمهای قرآنی، تدوین فرهنگ آماری قرآن کریم یا معجم الإحصائیة آقای دکتر محمود روحانی قرار دارد که وظیفه تهیه آمارهای واژه ای از اسم، فعل و حرف را به عهده دارد. این کتاب، که در سه جلد تنظیم شده همه این موارد را همراه با ذکر شواهد گزردآوری نموده است و امکان شناخت ارتباط کلمات و تشخیص حوزه های معنی شناختی را فراهم می سازد و این امکان را برای پژوهشگر میسر می سازد تا اعجازهای عددی و اعجازهای بیانی و ادبی قرآن را مورد مطالعه قرار دهد.

مرحله دیگر از کارهای معجم قرآن، ایجاد تسهیل است برای مراجعه کنندگان غیر عرب زبان. در معجمهایی مثل «معجم المفهرس» فؤاد عبدالباقی، مراجعه کننده، حتماً باید ریشه کلمات را بداند؛ از این روی مراجعه کنندگان غیر عرب زبان، دچار مشکل می شوند. بلکه آشنایان به زبان عربی، حتی اهل این فن گاهی دچار سردرگمی می شوند و دستیابی به ریشه کلمه برای آنان

دشوار می گردد، افزون بر این که مبدء اشتقاق کلمات حتی گاهی میان علمای فن مورد اختلاف بوده و مراجعه کننده ناچار است به اجتهاد تنظیم کننده فهرست نیز آشنا باشد تا محل ذکر کلمه مورد نظر را در فهرست وی دریابد. بدین خاطر، آقای بیدار فر، معجم الفهرس فؤاد عبدالباقی را بر اساس ترتیب الفبایی هیأت کلمات تنظیم نمود.

از کارهای دیگری که در پژوهشهای معجمی الفاظ قرآن انجام شده است، معجم الالفاظ والاعلام دکتر محمد اسماعیل ابراهیم است که برای تسهیل پژوهشهای تاریخی و جغرافیایی و بالآخره موضوعی، اعلام قرآن را از واژگان قرآن تفکیک نمود و چنین کاری از جنبه های مختلف ضرورت داشت.

در هر صورت، برای پژوهشگر قرآنی از جنبه های مختلف تهیه این کتابها ضرورت داشت و گاهی مجموع این کارها، به هم پیوستگی و ارتباط داشت و محقق ناچار بود مجموع این کتابها را، با گستردگی حجم و تکرار، داشته باشد، تکراری

که به خاطر تکرار آیات در کاربردهای مختلف، حجم کتاب را از فزوده بود و شاید در مجموع يك آیه، بیش از ۵۰۰ بار، متناسب با شکل کار، تکرار شده بود، در حالی که بخشی از این تکرارها را می توان با ارجاع و یا تنها ذکر آدرس و در مواردی تنها ذکر آمار بسنده نمود.

بدین جهت، جناب آقای عبدالحسین محمد علی بقال، از پژوهشگران و محققان با سابقه و دارای تألیفات و تحقیقات ترائی در زمینه فقه، اصول، ادبیات و لغت، اهتمام خود را در ادغام کردن مجموع این معجمها به روشی جدید و مبتکرانه، در شکل يك کتاب به کار گرفتند و به کار سهولت بخشیدند.

البته چنین کاری روشن بود که می بایست با الهام و استمرار از تجربه پیشینیان شکل بگیرد و فرازو نشیبهایی که در سیر معجم نگاری الفاظ قرآن طی شده است، مورد توجه و عنایت قرار گیرد، که خوشبختانه این جهات لحاظ شده است و معجمی شامل: واژه ها، اعلام، آمار، ضمائز و ادوات با دو ترتیب ریشه کلمات و هیأت کلمات، که ارجاع به ریشه داده

می شود، تنظیم کردند و هم اکنون مراحل کاری آن در حال انجام است، که به همت مرکز فرهنگ و معارف قرآن نشر خواهد یافت.

ویژگیهای معجم المبین

۱. سعی شده است که شکل و طرح نهائی کتاب، به گونه ای باشد که عامل جذب و تشویق مراجعه کننده را فراهم کند.

۲. سعی شده است که این اثر جامع همه کلمات قرآن باشد و طبعاً نیازی به دیگر معجمهای ذکر شده نباشد.

۳. روش معمول در معجم نویسی، الفبایی ابثی است که در همه مقاطع کلمه منظور می گردد. در این کتاب، این روش در منطوق لفظ رعایت شده است؛ یعنی هر صوتی يك حرف به حساب آمده، تا از دوباره کاری پرهیز گردد، مثلاً مضاعف، هنگام نطق سه حرفی است و در هنگام رسم دو حرفی، بنا بر روش الفبایی منطوقی جهت تسهیل مراجعه کننده سه حرفی انتخاب می گردد، گرچه در مقام نوشتن دو حرف با تشدید به چشم می آید.

۴. در همه مراحل کار از روش

عمومی معجم نویسی پیروی شده است و در آن جا که مورد اختلاف بوده است، روشی خاص گزیده شده که در مقدمه نویسنده به آن اشاره شده است. مثلاً در باب اعلام، در کتب معاجم اختلاف است، گاهی آن را به صورت اشتقاتی آورده اند و گاهی به صورت ماده، اعلامی که ریشه در لغت دیگر به جز زبان عربی دارند، مثلاً سریانی هستند یا عبری و جالب است که برخی از معاجم، در کتاب خود از وحدت رویه برخوردار نیستند، گاهی به صورت اشتقاقی ذکر کرده اند و گاهی به صورت هیأت. در این کتاب، این وحدت رویه حفظ شده است و چون در هیأت کلمات آورده می شود و به ریشه هم ارجاع داده می شود، جامع دو روش خواهد بود.

والله الموفق

۱. فهرست ابن ندیم / ۴۰

۲. جناب آقای بیدار در مقدمه ترتیب المعجم الفهرس لالفاظ القرآن الکریم از ۲۵ معجم با ذکر مشخصات نام می برد که با توجه به مطابقت برخی از این معجمها، ثابت شده که آنها مکرر هستند و چاپهای مختلفی داشته اند.